

*До 100 – річчя Житомирського державного
університету імені Івана Франка*

***ОСОБИСТІСНЕ ЗРОСТАННЯ
В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА***

Монографія

Житомир
Видавець О. О. Євенок
2020

УДК 159.923.2
О 72

*Рекомендовано до друку вченою радою
Житомирського державного університету ім. Івана Франка
(протокол № 8 від 29 вересня 2019 року)*

Рецензенти:

В. О. Моляко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

Р. В. Павелків, доктор психологічних наук, професор, перший проректор Рівненського державного гуманітарного університету;

Ж. П. Вірна, доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

О 72 Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія / Ред. колегія: Т. В. Коломієць, Т. Ю. Кулаковський, Г. В. Пирог; за науковою редакцією професора Л. П. Журавльової. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. – 308 с.

ISBN 978-966-995-055-0

У колективній монографії «Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства» розглянуто питання, які пов'язані з проблематикою розвитку особистості на тлі різних контекстів функціонування сучасного соціуму. Розкриваються етнічні та екологічні аспекти особистісного зростання, психолого-педагогічні чинники розвитку людини на різних вікових етапах її дорослішання, особливості професійного становлення у сучасних умовах. Висвітлюються нові проблеми узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку.

Для науковців, психологів, педагогів, соціологів, екологів, докторантів, аспірантів, студентів, а також широкої читацької аудиторії.

The collective monography “Personal development in conditions of modern society transformation” is addressing questions connected to problems of personality development in different contexts of modern society. The ecological and ethical aspects of personal growth were described as well as the problem of personal and professional development in conditions of modern society. New problems of coherence of technologies and psyche are elucidated in the context of modern scientific and technological development.

This work will be of use for scientists, psychologists, educators, socialologists, ecologists, undergraduate and postgraduate students and for a wide audience of non-professional audience.

УДК 159.923.2

© Кол. авторів, 2020

© Кафедра психології розвитку та консультування
Житомирського державного університету імені
Івана Франка, оригінал-макет, 2020

ISBN 978-966-995-055-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (Л. П. Журавльова)	5
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	7
1.1. Етнічна ідентичність та особистісне зростання (Л. П. Журавльова, О. Г. Шмиглюк)	7
1.2. Екологічна свідомість як умова особистісного зростання підлітків (Т. В. Можаровська)	34
1.3. Екологічне ставлення до Іншого як основа особистісного зростання в юнацькому віці (Т. В. Коломієць)	47
1.4. Екологічне ставлення до себе як основа особистісного зростання (А. І. Литвинчук)	65
1.5. Неформальна субкультура як чинник особистісного зростання молоді (Н. В. Мужанова)	84
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	95
2.1. Психологія чесності: передумови й розвиток (Л. О. Котлова)	95
2.2. Психологічні особливості розвитку навчальних здібностей у підлітковому віці (І. В. Кирильчук)	117
2.3. Розвиток творчої особистості в процесі літературної діяльності (І. А. Гречуха)	133
2.4. Внутрішній конфлікт особистісного зростання в юнацькому віці (Т. М. Шапран)	149
РОЗДІЛ 3. ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ У СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	166
3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родині та соціальних закладах (Г. В. Пирог, Д. О. Коробко)	166
3.2. Сучасний стан та напрями вдосконалення профорієнтаційної роботи практичних психологів закладів освіти (Г. В. Пирог, Н. М. Шикирава)	187
3.3. Психологічні особливості та проблеми професійного становлення студентів-психологів (Г. В. Пирог)	192
3.4. Психолого-типологічні особливості студентів як чинник мотивації навчання в магістратурі (О. А. Мірошніченко, О. П. Гуцуляк)	201
3.5. Підприємливість як наукова категорія психології розвитку (Т. Ю. Кулаковський)	215
РОЗДІЛ 4. МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	233
4.1. Проблематика узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку (Ф. А. Дончев)	233
4.2. Когнітивно-поведінкові та фармакологічні методи вдосконалення психічного компоненту особистості (Ф. А. Дончев)	258
4.3. Корекція міжпівкульної взаємодії як основа розвитку пізнавальних процесів молодших школярів (А. В. Шаюк)	274
ПІСЛЯМОВА (Л. П. Журавльова)	288
ЛІТЕРАТУРА	289

Дослідженням розвитку екологічної свідомості підлітків з позиції особистісного зростання виявлено наступні особливості: у більшості школярів переважає середній рівень розвитку феномену; домінуючим компонентом екологічної свідомості є конативний, а значущість суб'єктивних ставлень до різних сфер світу має нисхідну ієрархічну послідовність: соціальний світ, особистісний світ, світ природи; система батьківських ставлень репрезентована шкалами відторгнення, соціальної бажаності, симбіозу, авторитарної гіперсоціалізації та інвалідизації; домінуючим типом міжособистісної взаємодії є стратегія домінування.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні особливостей становлення та розвитку екологічної особистості як умови особистісного зростання упродовж онтогенезу людини.

1.3. Екологічне ставлення до Іншого як основа особистісного зростання в юнацькому віці

Людина приходить у цей світ завдяки іншим людям. У середовищі інших вона формується, проживає власне життя, самоздійснюється. Зрештою, в інших людина себе продовжує, отримуючи так зване «соціальне безсмертя». Тому є цілком закономірним, що Інші, як активні суб'єкти соціального середовища особистості, задають вектор її розвитку та особистісного зростання, формують відчуття суб'єктивного благополуччя та реалізованості.

Міжособистісна взаємодія як об'єкт наукового аналізу. Співіснування двох унікальних та неповторних особистостей відбувається у формі міжособистісної взаємодії. У ході аналітичного огляду наукової літератури з проблем міжособистісної взаємодії виявлено, що різним аспектам даного феномену присвячена значна кількість як вітчизняних, так і зарубіжних досліджень, в яких спостерігається не лише неоднозначність у трактуванні її психологічних корелятивів, а й відсутність єдиної концептуальної моделі міжособистісної взаємодії в цілому (Коломієць, 2013).

Дослідження дефініцій міжособистісної взаємодії в межах несуперечливого психологічного тезаурусу дозволило встановити, що нею є випадковий чи умисний, приватний чи публічний, довготривалий чи короткочасний, вербальний чи невербальний, прямий чи опосередкований особистісний контакт двох людей (Коломієць, 2015). Суть міжособистісної взаємодії полягає у зіткненні

двох абсолютно унікальних психологічних світів осіб, які вступають у контакт одна з одною, та їх подальшої трансформації внаслідок взаємовпливу. Унікальність та неповторність кожного міжособистісного контакту зумовлює багатовимірність феномену міжособистісної взаємодії. Відтак, процес міжособистісної взаємодії протікає одночасно щонайменше у трьох вимірах (мікро-, мезо- та макровиміри).

Мікрровимір репрезентує індивідуально-психологічне забезпечення кожного міжособистісного контакту. На рівні психіки (мікрорівень) процес міжособистісної взаємодії складається з окремих мікропроцесів – мікроактів, які забезпечують її реалізацію. Під час кожного мікроакту активізується один з п'яти компонентів: когнітивний, емоційний, мотиваційний, ціннісно-смисловий та конативний, функціонування яких взаємопов'язане та взаємообумовлене. Особливості феноменологічних характеристик кожного компоненту є внутрішніми умовами, через які здійснюється зовнішній вплив Іншого на суб'єкт взаємодії.

Усі психічні процеси, які актуалізуються під час кожного міжособистісного контакту та його забезпечують, обумовлюють динаміку розвитку міжособистісної взаємодії, що презентує мезовимір останньої. У мезовимірі розвиток міжособистісної взаємодії передбачає наявність трьох стадій, – міжособистісного контакту, міжособистісних взаємин та міжособистісних стосунків, – кожна з яких має власну мікродинаміку. Перехід на наступну стадію можливий не лише від більш простих форм взаємодії до більш складних, а й у зворотному напрямку. При цьому кожна стадія обов'язково передбачає наявність попередньої, але не вимагає переходу до наступної.

Особливості мезовиміру ж обумовлюють ієрархічну структуру макровиміру, який презентує соціальний капітал особистості (усю сукупність міжособистісних взаємодій, у які вступає особистість).

Екопсихологічні аспекти міжособистісної взаємодії. Розгляд міжособистісної взаємодії з точки зору екологічної психології дещо зміщує акценти класичного вивчення даного феномену: генезис, феноменологія, процесуальність, функціональність дещо поступаються значущістю змістовим та якісним характеристикам взаємодії. Зумовлено це тим, що екопідхід у вивченні міжособистісної взаємодії (як одиниці виміру «Людина – Людина») базується на дослідженні системи ставлень, які визначають вид екологічної спрямованості особистості у Світі людей. Як показують дослідження С. Д. Дерябо, Л. П. Журавльової, А. М. Львовчкіної, О. С. Мамешиної,

Т. В. Можаровської, М. К. Романової, В. О. Скребця, В. А. Ясвіна та інших, система ставлень особистості формується на основі екологічної свідомості. Останню розглядаємо, спираючись на визначення М. К. Романової, як «специфічну форму суспільної та індивідуальної свідомості, особливістю якої є психічне відображення штучного довкілля та природного середовища (зокрема, людини як невід'ємного елемента екосистеми), внутрішніх світів (власного та Іншого); рефлексії, переживання щодо місця і ролі людини в світі Природи; здатність до відповідних саморегуляції та побудови ставлень у системі «Я – Світ»» (Романова, 2015, с. 7).

Екологічна свідомість, як внутрішньоособистісне утворення, задає спрямованість мікрорівня міжособистісної взаємодії: егоцентричну (на себе), антропоцентричну (на іншого) та екоцентричну (на суб'єкт-суб'єктну взаємодію, гармонійне та комфортне співіснування тощо). Дана спрямованість відображається у кожному компоненті мікрорівня: когнітивному, емоційному, мотиваційному, ціннісно-смысловому та конативному.

Організація емпіричного дослідження. Щоб з'ясувати специфіку спрямованості міжособистісної взаємодії сучасного юнацтва нами було проведено емпіричне дослідження, у якому взяло участь 226 осіб юнацького віку (15-21 рік). Серед них 110 респондентів раннього юнацького віку (51 юнак та 59 дівчат) та 116 – зрілого юнацького віку (41 представник чоловічої статі та 74 жіночої). Експериментальною базою дослідження стали Житомирський екологічний ліцей, Тетерівська загальноосвітня школа I-III ступенів, будівельний коледж Житомирського національного агроекологічного університету, Житомирський інститут медсестринства, Житомирський національний агроекологічний університет, Житомирський державний університет імені Івана Франка.

Когнітивна екоспрямованість міжособистісної взаємодії юнаків. На першому етапі нашого дослідження вивчалася *когнітивна* екоспрямованість юнацтва міжособистісній взаємодії, яка в узагальненому вигляді проявляється у різних когнітивних стилях особистості.

У роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників можна знайти описи близько двох десятків когнітивних стилів (Холодная, 2004). Існують психологічні дослідження, в яких перевіряється вплив деяких когнітивних стилів на процес спілкування (Студеникин, 1999). Для нас же дослідницький інтерес викликають когнітивні стилі, що є специфічними саме для ситуації міжособистісної взаємодії. До них були

віднесені когнітивні стилі сприймання психологічної дистанції між собою та іншим (конфлюентність – ізолюваність), стилі власної позиції у міжособистісній взаємодії (поступливість – конфронтація), стилі міжособистісної спрямованості (конформізм – нонконформізм).

Для визначення когнітивних стилів психологічної дистанції у міжособистісній взаємодії використовувалася шкала «Відчуженість» методики «Суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків» С. В. Духновського (Духновский, 2006, с. 45-50). Дана шкала є суб'єктивною оцінкою схильності людини встановлювати дистанцію з іншим в діапазоні від абсолютного злиття з ним (конфлюентності) до повного відчуження (ізоляції). Для успішної реалізації екоцентричної міжособистісної взаємодії оптимальними є середні значення, які передбачають можливість зсуву в сторону того чи іншого полюса залежно від ситуації. Таким чином, ми мали змогу виділити три основні когнітивні стилі психологічної дистанції:

- з орієнтацією на зближення (низькі значення по шкалі), як прояв антропоцентричної спрямованості;
- з орієнтацією на відчуження (високі значення), як прояв егоцентричної спрямованості;
- з орієнтацією на адекватну психологічну дистанцію (середні значення), як прояв екоцентричної спрямованості.

Вивчення когнітивних стилів психологічної дистанції показало, що переважна більшість (65,0%) респондентів загальної вибірки є орієнтованими на адекватне оцінювання та встановлення психологічної дистанції з іншим (табл. 1), що є найбільш сприятливою для реалізації екологічної міжособистісної взаємодії. Водночас, чверть досліджуваних (22,6%) при сприйманні, осмисленні, інтерпретації та оцінюванні Іншого й ситуації міжособистісної взаємодії з ним схильні до мінімізації психологічної дистанції (тобто, мають антропоцентричну спрямованість). Восьма ж частина опитаних (12,4%) є орієнтованими на збільшення психологічної дистанції (відчуження) між собою та Іншим, що відносимо до показників егоцентричної позиції.

Аналіз статевих особливостей показав, що при загальній екоцентричній спрямованості юнаків егоцентрично спрямованих дівчат є значно більше, ніж хлопців. Важливо відзначити, що така тенденція є справедливою для усього періоду юності.

Згадана вище методика використовувалася і для діагностики когнітивних стилів власної позиції у міжособистісній взаємодії, однак у цьому випадку аналізувалися результати отримані за шкалою «Конфліктність». Діапазон оцінювання даної шкали може варіювати в

межах від уникання конфлікту до його ініціювання. Середні значення говорять про асертивну спрямованість, що може розцінюватися як своєрідний оптимум даного показника.

Таблиця 1

**Статеводинамічні показники когнітивних стилів
психологічної дистанції**

Показники		Вибірка									
Когнітивні стилі психологічної дистанції	Еко-спрямованість	Вік	15–21			15–17			18–21		
		Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Орієнтація на зближення	Антропоцентрична	%	22,6	23,7	21,8	23,64	23,53	23,73	21,5	23,8	20,2
		\bar{x}	2,5	2,7	2,3	2,5	2,7	2,3	2,6	2,8	2,4
Орієнтація на адекватну дистанцію	Екоцентрична	%	65,0	67,7	63,2	64,54	68,63	61,02	65,5	66,7	64,9
		\bar{x}	5,5	5,4	5,5	5,1	5,1	5,3	5,7	5,8	5,6
Орієнтація на відчуження	Егоцентрична	%	12,4	8,6	15,0	11,82	7,84	15,25	13,0	9,5	14,9
		\bar{x}	8,4	8,4	8,45	8,8	8,75	8,8	8,1	8,0	8,2

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Відтак, виділялося три когнітивні стилі психологічної позиції: з орієнтацією на поступливу позицію – антропоцентрична, з орієнтацією на конфронтуючу позицію – егоцентрична та з орієнтацією на асертивну позицію – екоцентрична.

При аналізі вікових особливостей когнітивних стилів психологічної позиції було виявлено, що майже три чверті усіх досліджуваних юнацького віку (73,0%) мають екоцентричну спрямованість власної позиції, шоста частина (15,9%) має егоцентричну орієнтацію, а дев'ята частина (11,1%) – антропоцентричну (табл. 2).

Такий розподіл не є стабільним впродовж усієї юності. Частка осіб, які мають антропоцентричну спрямованість у зрілій юності, зменшується вдвічі, порівняно з ранньою, натомість суттєво зростає кількість осіб із егоцентричною спрямованістю. Очевидно, що таке зростання конфліктності у осіб зрілого юнацького віку зумовлене, з одного боку, активним розвитком моральної свідомості, що відбувається на даному віковому етапі та зумовлює підвищення моральних вимог до поведінки Іншого, а з іншого – зростанням власної самоцінності, спричинене активним розвитком самосвідомості.

Втім протиставлення себе іншим хоча й може інтерпретуватися як чинник розвитку споживацької поведінки й джерелом екосоціального дисбалансу, але, на нашу думку, є еволюційованим та соціалізованим варіантом природного відбору, завдяки якому у найближчому

соціальному оточенні особистості залишаються лише найбільш «гідні» (за суб'єктивними параметрами) люди.

Таблиця 2

**Статеводинамічні показники когнітивних стилів
психологічної позиції**

Показники		Вибірка									
Когнітивні стилі психологічної позиції	Екоспрямованість	Вік	15–21			15–17			18–21		
		Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Орієнтація на поступливу позицію	Антропоцентрична	%	11,1	12,9	9,8	14,54	15,7	13,5	7,8	9,5	6,8
		\bar{x}	2,8	2,8	2,8	2,8	2,7	2,9	2,9	3,0	2,8
Орієнтація на асертивну позицію	Екоцентрична	%	73,0	75,3	71,4	73,64	72,5	74,6	72,4	78,6	68,9
		\bar{x}	5,3	5,2	5,4	5,3	5,1	5,4	5,4	5,4	5,4
Орієнтація на конфронтуючу позицію	Егоцентрична	%	15,9	11,8	18,8	11,82	11,8	11,9	19,8	11,9	24,3
		\bar{x}	8,5	8,3	8,6	8,5	8,5	8,4	8,5	8,0	8,6

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Як видно з таблиці 2, кількість представників чоловічої та жіночої вибірок, які орієнтовані на поступливу та асертивну позиції, є майже однаковими. Більш суттєві ж статеві відмінності виявлено стосовно конфронтуючої позиції, представниками якої є кожен восьмий юнак та кожна п'ята юнка.

Стили когнітивної спрямованості у міжособистісній взаємодії діагностувалися за допомогою шкали «Конструктивність стосунків» методики «Діалогічність міжособистісних стосунків» С. В. Духновського (Духновский, 2009, с. 92-94). Визначалися три види спрямованості: нонконформістська (низький рівень конструктивності), що виражає налаштованість особистості на досягнення бажаного результату та є показником егоцентричної екоспрямованості, конформістська (середній рівень), що проявляється у прагненні ефективної самопрезентації у очах Іншого та є показником альтероцентристської екоспрямованості, та конструктивна (високий рівень), що є оптимальною комбінацією двох попередніх і розглядається нами як показник екоцетризму.

Дослідження когнітивних стилів психологічної спрямованості показало, що трохи більше половини (55,7%) респондентів юнацького віку мають конформістську орієнтацію, яка вказує на антропоцентричну спрямованість, третина (32,3%) –

нонконформістську орієнтацію, а отже егоцентричну спрямованість, і лише восьма частина (11,9%) досліджуваних є орієнтованими на конструктивну взаємодію та мають екоцентричну спрямованість (табл. 3).

Основною віковою особливістю досліджуваного показника когнітивного компоненту є суттєве збільшення (до 40%) кількості респондентів з егоцентричною спрямованістю у період зрілої юності, порівняно із ранньою. Передбачаємо, що таке зростання нонконформістських тенденцій пов'язане з процесом індивідуалізації особистості в соціумі, що, як ми писали вище, також є еволюційною формою соціального природного відбору на мезорівні міжособистісної взаємодії.

Помітні відмінності можна спостерігати і у статевих особливостях когнітивних стилів психологічної спрямованості. Зокрема, результати загальної вибірки свідчать, що егоцентрична спрямованість є більш властивою юнакам, а альтероцентристська – дівчатам.

Таблиця 3

**Статеводинамічні показники когнітивних стилів
психологічної спрямованості міжособистісної взаємодії**

Показники		Вибірка									
Когнітивні стилі психологічної спрямованості	Екоспрямованість	Вік	15–21			15–17			18–21		
		Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Нонконформістська орієнтація	Его-центрична	%	32,3	37,6	28,6	24,5	35,3	15,2	39,7	40,5	39,2
		\bar{x}	2,3	2,3	2,3	2,2	2,2	2,1	2,4	2,4	2,4
Конформістська орієнтація	Антропо-центрична	%	55,7	50,5	59,4	60,0	51,0	67,8	51,7	50,0	52,7
		\bar{x}	5,2	5,2	5,2	5,3	5,1	5,35	5,2	5,1	5,2
Орієнтація на констр. взаємод.	Еко-центрична	%	11,9	11,8	12,0	15,5	13,7	17,0	8,62	9,5	8,1
		\bar{x}	8,4	8,45	8,4	8,5	8,3	8,6	8,4	8,8	8,2

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Однак, як виявилось, такі результати репрезентують ситуацію, характерну для ранньої юності. У зрілому ж юнацькому віці статеві диференціації фактично зникає, що і є характерною особливістю даного періоду.

Ще одна особливість була виявлена при аналізі динаміки стилів психологічної спрямованості. Вона полягає у тому, що для хлопців період юності є відносно стабільним, а у дівчат же на даному віковому етапі відбувається суттєва (понад 20%) переорієнтація психологічної спрямованості у бік егоцентризму.

Емоційна екоспрямованість міжособистісної взаємодії юнаків. Емпіричне вивчення *емоційного компоненту* міжособистісної взаємодії полягало у виявленні рівня емоційної включеності особистості у міжособистісну взаємодію. З цією метою була використана шкала «Напруженість» методики «Суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків» С. В. Духновського (Духновский, 2005, с. 45-50). Дана шкала дозволяє виміряти рівень емоційної включеності особистості у міжособистісну взаємодію у діапазоні від повної емоційної індиферентності, як ознаки егоцентризму, до емоційного застрягання (заикленості), як показника альтероцентризму. Ці два крайні показники є ознаками емоційного неблагополуччя особистості. Середні ж бали по шкалі вказують на помірну (адекватну) емоційну включеність особистості, що є показником її екоцентричної спрямованості.

Дослідження рівня напруженості у міжособистісній взаємодії дозволило виявити характер емоційної включеності досліджуваних у неї. Аналіз її вікових особливостей показав, що переважна більшість досліджуваних юнацького віку мають схильність до помірної емоційної включеності у міжособистісну взаємодію, що є показником екоцентричної спрямованості (табл. 4). При цьому кожен п'ятий представник даної вікової категорії має альтероцентричну спрямованість, проявляючи надмірну зосередженість на своїй взаємодії з іншим (19,0%), а кожен сьомий – не переймається розвитком власних взаємин (13,7%), тобто має егоцентричну спрямованість.

Таблиця 4

Стативно-динамічні показники рівня емоційної включеності

Показники		Вибірка									
Рівень емоційної включеності	Екоспрямованість	Вік	15–21			15–17			18–21		
		Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Емоційна індиферентність	Егоцентрична	%	13,7	20,4	9,0	17,3	21,6	13,6	10,4	19,0	5,4
		\bar{x}	2,6	2,5	2,7	2,5	2,4	2,6	2,7	2,6	3,0
Помірна включеність	Екоцентрична	%	67,3	67,7	66,9	70,0	70,6	69,5	64,6	64,3	64,9
		\bar{x}	5,6	5,7	5,6	5,5	5,5	5,5	5,7	5,9	5,6
Емоційне застрягання	Антропоцентрична	%	19,0	11,8	24,1	12,7	7,8	16,9	25,0	16,7	29,7
		\bar{x}	8,6	8,9	8,5	8,8	9,0	8,7	8,5	8,8	8,4

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Досить цікавою є вікова динаміка емоційної включеності при переході від ранньої до зрілої юності. На даному етапі відмічається чіткий спад показників егоцентризму (на 6,9%) та екоцентризму (на

5,4%), внаслідок чого вдвічі зростають показники альтероцентризму (з 12,7% до 25,0%). Закономірно, що процес «фільтрації» власного соціального оточення, який відбувається на когнітивному рівні, супроводжується сильними емоціями та переживаннями юнаків.

Характерно, що дані показники мають чіткі статеві відмінності. Зокрема, юнаки є більш схильними до емоційної індиферентності, яка у них зустрічається на 11,4% частіше, ніж їх ровесниць (тобто, у кожного п'ятого хлопця і кожної одинадцятої дівчини). У дівчат же показники схильності до емоційного застрягання на 12,27% перевищують відповідні показники юнаків. Таким чином, надмірна зосередженість на міжособистісній взаємодії зустрічається у кожного восьмого хлопця та кожної четвертої дівчини.

Аналіз статево-динамічних показників показав, що у представниць жіночої статі відбувається більш стрімке послаблення егоцентричної спрямованості (на 8,2%), а у їх ровесників – більш помірно (на 2,6%). Таким чином, якщо у ранньому юнацькому віці егоцентрична спрямованість була зафіксована у кожній сьомій представниці жіночої статі, то у період зрілої юності – у кожній вісімнадцятій.

Показники екоцентричної спрямованості у зрілому юнацькому віці знижуються на 6% за рахунок чоловічої вибірки. А зростання показників альтероцентричної спрямованості відбувається однаково інтенсивно в обох вибірках. Показники юнаків зрілого юнацького віку зростають більш ніж вдвічі (був кожен тринадцятий, а став кожен шостий представник даного вікового діапазону), досягаючи показника вибірки дівчат раннього юнацького віку. У останніх же зростання відбувається на 12,8% (була кожна шоста, стала кожна 3,5 представниця жіночої статі).

Таким чином, загалом у період юнацького віку спостерігається зростання альтероцентричної спрямованості емоційної включеності у міжособистісну взаємодію.

Ще одним показником, який було обрано для дослідження спрямованості екологічної свідомості емоційного компоненту міжособистісної взаємодії, є гармонійність. Індекс дисгармонійності стосунків визначався шляхом підрахунку підсумкового балу методики «Суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків» С. В. Духновського (Духновский, 2009, с. 92-94). Високі та низькі його значення вказують на надмірні прояви кон'юнктивних (альтероцентрична спрямованість) або диз'юнктивних (егоцентрична спрямованість) почуттів відповідно, що є ознакою дисгармонії. Середні ж бали є своєрідним оптимумом,

який свідчить про гармонійність (екоцентрична спрямованість) взаємодії.

Розгляд його вікових особливостей показав, щодля більшості (61,5%) представників юнацького віку характерними є гармонійні переживання як ознака екоцентричної спрямованості у ситуації міжособистісної взаємодії (табл. 5). Майже у чверті респондентів (23,0%) виявлено домінування кон'юнктивних почуттів (альтероцентрична спрямованість), а у 15,5% – диз'юнктивних (егоцентрична спрямованість). При цьому виражених статевих відмінностей по вибірці юнацького віку не спостерігається.

При аналізі динамічних показників емоційної гармонійності було виявлено загальну тенденцію до зниження її рівня. А саме, у вибірці зрілого юнацького віку прослідковується незначне зниження показників антропоцентричної (на 2,9%) та екоцентричної спрямованості (на 5,9%), при зростанні егоцентричної (на 8,8%) порівняно з вибіркою раннього юнацького віку.

Аналіз статево-динамічних особливостей емоційної гармонійності показав, що описана вище тенденція, абсолютно відображає вікову динаміку досліджуваних жіночої статі. Зокрема, кількість досліджуваних дівчат, у яких переважають кон'юнктивні почуття, у зрілому юнацькому віці зменшується на 4,8%, гармонійні – на 3,6%, а диз'юнктивні – збільшуються на 8,4%. У хлопців впродовж юнацького віку також зростає кількість осіб, у яких переважають диз'юнктивні почуття (на 9,2%) та зменшується показник респондентів з емоційною гармонійністю у взаємодії (на 9,9%). Але кількість досліджуваних, у яких переважають кон'юнктивні почуття, залишається відносно стабільною впродовж усього періоду.

Таблиця 5

Статеводинамічні показники емоційної гармонійності

Показники		Вибірка									
Переважаючі почуття	Екоспрямованість	Вік	15–21			15–17			18–21		
		Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Кон'юктивні	Антропоцентрична	%	23,0	25,8	21,0	24,5	25,5	23,7	21,6	26,2	18,9
		\bar{x}	2,5	2,3	2,6	2,4	2,3	2,6	2,5	2,4	2,6
Гармонійні	Екоцентрична	%	61,5	60,2	62,4	64,5	64,7	64,4	58,6	54,8	60,8
		\bar{x}	5,5	5,3	5,7	5,3	5,0	5,5	5,8	5,7	5,9
Диз'юнктивні	Егоцентрична	%	15,5	14,0	16,6	11,0	9,8	11,9	19,8	19,0	20,3
		\bar{x}	8,7	8,6	8,7	8,8	8,6	9,0	8,6	8,6	8,5

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Таким чином, аналіз емоційного компоненту міжособистісної взаємодії дозволив констатувати, що в цілому для юнацького віку притаманна екоцентрична спрямованість емоційного компоненту міжособистісної взаємодії. В той же час впродовж юності суттєво зростає кількість осіб з егоцентричною спрямованістю емоційної гармонійності та антропоцентричною спрямованістю емоційної включеності. Закономірно, що чим більше обистість емоційно «застрягає» в своїх стосунках, тим менше вона хоче зближуватися з іншими людьми.

Мотиваційна екоспрямованість міжособистісної взаємодії юнаків. Дослідження мотиваційного компоненту міжособистісної взаємодії мало на меті виявити потреби, мотивами та цілі міжособистісної взаємодії в юнацькому віці. Для виявлення рівня потреби у міжособистісній взаємодії використовувалася методика О. П. Єлісєєва «Потреба у спілкуванні» (Єлісєєв, 2001, с. 428-430). Даний опитувальник діагностує п'ять рівнів розвитку цієї потреби (низький, нижче середнього, середній, вище середнього та високий).

Дослідження вікових особливостей розвитку потреби у міжособистісній взаємодії показало, що майже 90% сучасної молоді фактично не відчувають потреби у взаємодії з іншим (табл. 6).

Таблиця 6

**Стативно-динамічні показники рівня розвитку
потреби у міжособистісній взаємодії**

Показники		Вибірка									
Рівні розвитку потреби	Еко-спрямованість	Вік	15–21			15–17			18–21		
		Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Низький	Его-центрична	%	67,3	66,7	67,7	66,4	68,6	64,4	68,1	64,3	70,3
		\bar{x}	1,4	1,5	1,3	1,4	1,5	1,3	1,3	1,4	1,3
Нижче середнього	Еко-центрична	%	21,7	19,4	23,3	20,0	17,7	22,0	23,3	21,4	24,4
		\bar{x}	3,5	3,6	3,4	3,5	3,6	3,5	3,4	3,6	3,4
Середній		%	8,8	9,7	8,3	10,9	7,8	13,6	6,9	11,9	4,0
		\bar{x}	5,3	5,4	5,3	5,3	5,5	5,2	5,3	5,4	5,3
Вище середнього		%	1,3	2,1	0,7	1,8	3,9	0,0	0,9	0,0	1,3
		\bar{x}	7,7	7,5	8,0	7,5	7,5	-	8,0	-	8,0
Високий	Антропо-центрична	%	0,9	2,1	0,0	0,9	2,0	0,0	0,9	2,4	0,0
		\bar{x}	9,0	9,0	-	9,0	9,0	-	9,0	9,0	-

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Кількість досліджуваних, які мають середній рівень розвитку потреби у міжособистісній взаємодії, не сягає й 9%, а частка тих, хто має

рівень вище середнього та високий, разом налічується трохи більше двох відсотків. Характерно, що такі результати зберігаються впродовж усього періоду юності. Коливання у показниках досліджуваних вибірки раннього юнацького віку та зрілого юнацького віку не перевищує 4%.

Аналіз спрямованості екологічної свідомості показав, що дві третини усіх досліджуваних мають егоцентричну спрямованість потреби у міжособистісній взаємодії і третина екоцентричну. Кількість же осіб з антропоцентричною спрямованістю становить менше 1%.

Аналіз результатів загальної вибірки щодо виявлення статевих особливостей розвитку потреби у міжособистісній взаємодії показав, що високий її рівень притаманний переважно юнакам. Дівчата ж юнацького віку не схильні відчувати сильної потреби в Іншому.

Аналіз статево-динамічних особливостей потреби у міжособистісній взаємодії дозволив виявити тенденцію до її зниження у дівчат зрілого юнацького віку та відносну стабільність у хлопців.

Відтак, емпіричне дослідження дозволило констатувати, що альтероцентрична спрямованість потреби у міжособистісній взаємодії є дуже великою рідкістю в період юності та притаманна більшою мірою юнакам, ніж юнкам. Екоцентрична ж спрямованість хоча й налічує третину вибірки, але в динаміці має тенденцію до зниження та прямує до егоцентризму.

Ціннісно-смилова екоспрямованість міжособистісної взаємодії юнацтва. Дослідження *ціннісно-смислового* компоненту міжособистісної взаємодії передбачало виявлення смислових установок та ціннісних орієнтацій особистості у сфері міжособистісної взаємодії. Така дослідницька потреба абсолютно задовольнялась шляхом використання методики С. Л. Братченко «Опитувальник спрямованості у спілкуванні (НЛО)» (Діагностика ..., 2003). Під спрямованістю особистості у міжособистісній взаємодії автор методики вбачає певну так звану «комунікативну парадигму», що репрезентує уявлення людини про сенс міжособистісної взаємодії, її цілі та засоби, бажані та допустимі способи поведінки (Братченко, 1997, с. 34 – 56). Відповідно до цього автор виділяє шість видів спрямованості особистості у міжособистісній взаємодії, які й діагностуються даною методикою. У основі кожного виду спрямованості лежить певне ціннісне ставлення до Іншого, яке, відповідно до нашого припущення, може обумовлюватися рівнем емпатійності особистості. Таким чином, використовуючи дану методику, ми мали змогу виявити домінуючу спрямованість особистості (діалогічну, авторитарну, маніпулятивну, альтероцентристську, конформну чи індиферентну) та визначити тип

ціннісного ставлення до Іншого (гуманістичне, імперативне, егоїстичне, ціннісне, нормативне та офіційне).

Результати дослідження свідчать, що жоден із діагностованих видів спрямованості не може розглядатися як домінуючий у строгому розумінні цього слова, оскільки різниця між показниками шкал коливається в межах одиниці (за виключенням шкали, яка вимірює діалогічну спрямованість). Таким чином, ми говоритимемо про відносно домінування тієї чи іншої спрямованості.

Отже, дослідження результатів загальної вибірки показало, що у юнацькому віці найбільш вираженими є альтероцентристська та конформна спрямованість (табл. 7).

Таблиця 7

Статеводинамічні показники ціннісно-сислової спрямованості у міжособистісній взаємодії

Вибірка	Вік	15–21			15–17			18–21		
	Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Види спрямованості	Авторитарна	3,6	3,8	3,9	3,7	3,6	3,7	4,1	4,0	4,1
	Маніпулятивна	4,0	4,1	3,9	3,9	4,1	3,7	4,1	4,1	4,1
	Альтероцентристська	4,2	4,0	4,4	4,5	4,2	4,7	4,0	3,7	4,1
	Конформна	4,1	4,3	4,1	4,3	4,0	4,5	4,0	4,6	3,7
	Індиферентна	3,4	3,6	3,3	3,3	3,7	2,9	3,6	3,5	3,6
	Діалогічна	0,2	0,1	0,3	0,2	0,1	0,3	0,1	0,02	0,2

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом.

Найменшу ж кількість балів набрала шкала, яка вимірює діалогічну спрямованість. Таким чином, очевидним є схильність сучасного юнацтва до нівелювання власних потреб та інтересів на користь Іншого, у основі чого лежить реальне ціннісне ставлення до нього або демонстрація його псевдоцінності. Характерно, що явне домінування даних шкал спостерігається й у вибірці раннього юнацького віку.

У зрілій же юності домінуючу позицію починає займати маніпулятивна спрямованість молоді. Разом з тим спостерігається зниження показників діалогічної спрямованості.

Очевидно, що описані результати демонструють нам динаміку знецінення Іншого паралельно із зростанням власної самоцінності.

Аналіз статевих особливостей ціннісно-сислової спрямованості показує, що у представників чоловічої статі юнацького віку домінуючими є конформна та маніпулятивна спрямованість, а у жіночої спостерігається явна перевага альтероцентристської (рис. 1, 2).

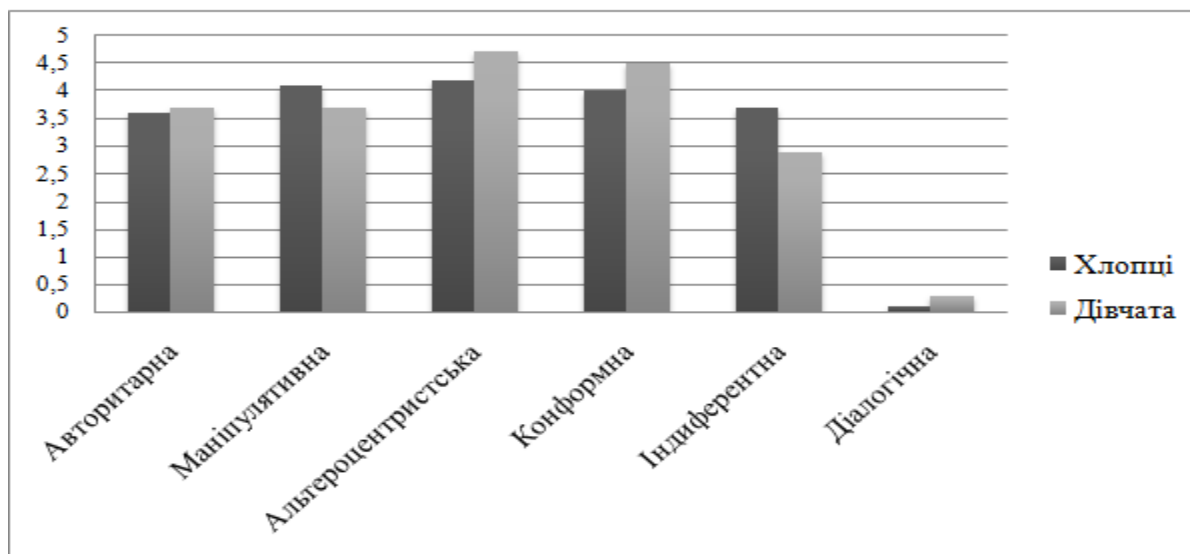

Рис. 1. Ціннісно-сміслова спрямованість осіб раннього юнацького віку

Характерно, що домінування альтероцентристської спрямованості у ранньому юнацькому віці виявлено в обох вибірках.

Однак у зрілому юнацькому віці середній бал за даною шкалою стрімко знижується, поступаючись домінуючою позицією конформній спрямованості – у юнаків та зрівнюючись із авторитарною та маніпулятивною спрямованостями – у юнок (рис. 2). Відтак спостерігаємо зростання псевдоціннісного ставлення до Іншого з боку представників чоловічої статі та зростання власної самоцінності – з боку жіночої.

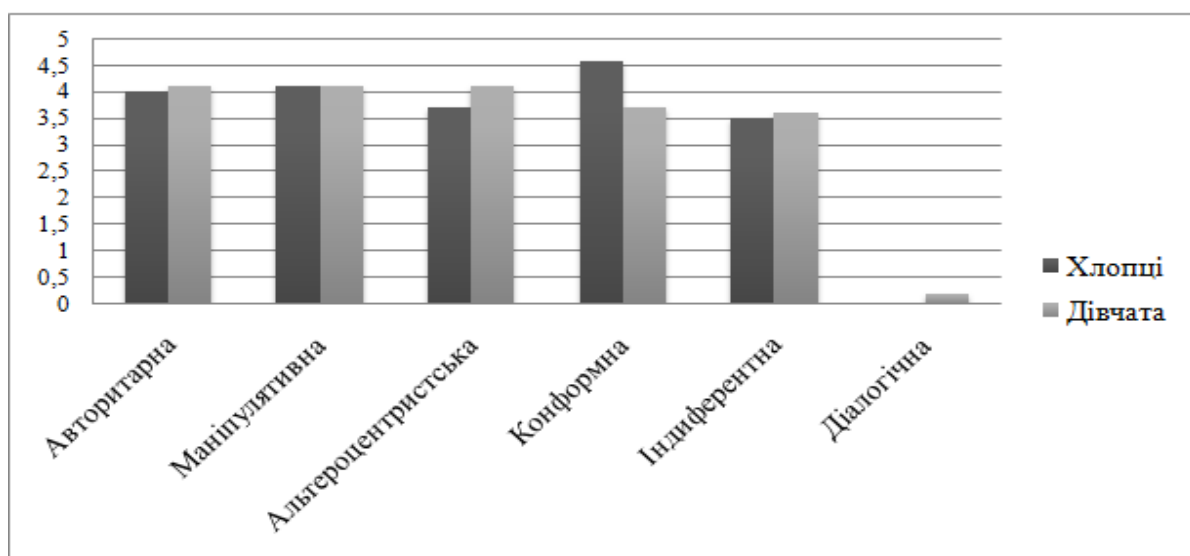

Рис. 2. Ціннісно-сміслова спрямованість осіб зрілого юнацького віку

Особливості конативної екоспрямованості міжособистісної взаємодії юнаків. Дослідження конативного компоненту зводилося до визначення особливостей поведінки особистості у ситуації міжособистісної взаємодії. Для цього використовувалася методика FIRO-B Шутца (Schutz, 1958), у її адаптованому російськомовному варіанті, що відомий як «Опитувальник міжособистісних стосунків (ОМО)» А. А. Рукавішнікова (Диагностика ..., 2003). Дана методика діагностує поведінку особистості за трьома параметрами – рівень контактної активності (шкала «Включеність»), рівень психологічної близькості (шкала «Афект») та рівень владної позиції (шкала «Контроль»). Кожен з них передбачає дві форми поведінки: активну (власну поведінку щодо інших людей) та пасивну (поведінку інших щодо себе). Зважаючи на мету та завдання нашого дослідження далі будуть аналізуватися результати лише показники активної форми поведінки.

У ході дослідження з'ясовано, що для досліджуваних юнацького віку найбільш притаманним є середній рівень власної активності у міжособистісній взаємодії (табл. 8). Він виявляється у кожного другого представника юності. Водночас майже третина респондентів продемонструвала високий рівень активності та лише сьома частини – низький.

Таблиця 8

**Статеводинамічні показники активності
у міжособистісній взаємодії**

Вік		15–21			15–17			18–21		
Стать		Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Екстремально низька	%	0,9	1,1	0,7	0,9	0,0	1,7	0,9	2,4	0,0
	\bar{x}	1,0	1,0	1,0	1,0	-	1,0	1,0	1,0	-
Низька	%	13,7	16,1	12,0	10,0	9,8	10,2	17,2	23,8	14,6
	\bar{x}	2,8	2,7	2,9	2,8	2,6	3,0	2,8	2,8	2,8
Середня	%	53,1	44,1	59,4	52,7	45,1	59,3	53,4	42,8	59,4
	\bar{x}	4,6	4,7	4,6	4,6	4,6	4,6	4,7	4,7	4,7
Висока	%	27,4	35,5	21,8	31,8	43,1	22,0	23,3	26,2	21,6
	\bar{x}	6,2	6,2	6,3	6,1	6,1	6,1	6,4	6,4	6,4
Екстремально висока	%	4,9	3,2	6,1	4,6	2,0	6,8	5,2	4,8	5,4
	\bar{x}	8,2	8,3	8,1	8,2	8,0	8,2	8,2	8,5	8,0

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Таким чином, не зважаючи на те, що потреба у взаємодії з Іншим для сучасного юнацтва є мало вираженою, міжособистісна активність

молоді в цілому залишається досить високою. Відтак, можемо констатувати, що Інший все ж залишається важливою частиною життя сучасної молодії людини.

Розгляд динамічного аспекту міжособистісної активності молодії дозволив констатувати тенденцію до її спаду в період зрілої юності. Зокрема, спостерігаємо значне зростання кількості представників другої групи досліджуваних, при зниженні чисельності четвертої. Такий стан речей є цілком закономірним для даного вікового періоду, про що ми вже неодноразово писали вище.

Якщо говорити про статеві особливості, то можемо констатувати, що у представників чоловічої вибірки впродовж юності спостерігається більш інтенсивна динаміка власної активності у міжособистісній взаємодії, порівняно з жіночою. Зокрема, у зрілому юнацькому віці чисельність юнаків із низьким рівнем активності зростає більше, ніж у двоє, що відбувається за рахунок зниження чисельності осіб із високим її рівнем. У дівчат вікова динаміка є досить незначною (коливання показників в межах п'яти відсотків). Разом з тим, варто відзначити, що у період ранньої юності більш високий рівень міжособистісної активності виявлено у чоловіків, а у зрілій юності – у жінок.

Дослідження особливостей емоційної включеності у міжособистісну взаємодію показало, що для осіб юнацького віку притаманний весь спектр її можливих проявів: від надмірної емоційності до повної байдужості (табл. 9). Зокрема, близько чверті досліджуваних загальної вибірки демонструють високий і майже стільки ж середній рівні емоційної включеності; п'ята частина – низький, а шоста і десята частина опитуваних – екстримально високий та екстримально низький рівні відповідно.

Такі показники не є однаковими впродовж усього періоду юності. Якщо у ранньому юнацькому віці в цілому тенденції зберігаються, то у вибірці представників зрілого юнацького віку спостерігається суттєве зменшення кількості осіб з високим рівнем емоційної включеності при збільшенні майже вдвічі досліджуваних з екстримально високим її рівнем.

Відтак, відсотковий показник представників різних рівнів емоційної включеності в міжособистісну взаємодію (крім екстримально низького) варіює в межах 2,5%. При цьому можемо говорити про тенденцію до зростання екстремальних показників емоційності у взаємодії в період зрілої юності, що є наслідком юнацького максималізму.

Таблиця 9

**Статеводинамічні показники власної емоційності
у міжособистісній взаємодії**

Вік		15–21			15–17			18–21		
Стать		Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Екстремально низька	%	11,1	6,4	14,3	10,0	2,0	17,0	12,1	11,9	12,1
	\bar{x}	0,6	0,5	0,7	0,8	1,0	0,8	0,5	0,4	0,6
Низька	%	20,3	18,3	21,8	17,3	13,7	20,3	23,3	23,8	23,0
	\bar{x}	2,5	2,5	2,5	2,6	2,6	2,6	2,5	2,5	2,5
Середня	%	23,9	29,0	20,3	26,4	29,4	23,7	21,5	28,6	17,6
	\bar{x}	4,5	4,6	4,4	4,5	4,7	4,4	4,4	4,4	4,4
Висока	%	28,3	24,7	30,8	34,5	37,2	32,2	22,4	9,5	29,7
	\bar{x}	6,5	6,6	6,4	6,5	6,6	6,4	6,5	6,7	6,4
Екстремально висока	%	16,4	21,5	12,8	11,8	17,7	6,8	20,7	26,2	17,6
	\bar{x}	8,3	8,2	8,5	8,2	8,2	8,2	8,4	8,3	8,5

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Аналіз статевих відмінностей показав, що для юнаків більшою мірою притаманним є середній рівень емоційної активності, а для юнок – високий. Найменш же вираженим для хлопців є екстремально низький рівень емоційної активності, а для дівчат – екстремально високий.

Дослідження проявів домінантності у поведінці юнацтва показало, що більшість досліджуваних проявляє середній її рівень, ще третина – високий та низький (табл. 10). Екстремально високий рівень домінантності спостерігається у кожного дванадцятого представника юнацького віку.

Характерною особливістю ранньої юності є досить високий показник екстремально високої домінантності (10,9%), який вдвічі знижується у зрілому юнацькому віці.

Говорячи про статеві особливості домінантності, варто звернути увагу на те, що загалом, дівчата частіше за хлопців у своїй поведінці демонструють домінантність. Більше того, у ранньому юнацькому віці така тенденція є більш вираженою, ніж у зрілому. Так, у період ранньої юності високий рівень домінантності демонструють кожен десятий юнак і кожна п'ята дівчина (удвічі частіше), а екстремально високий – кожен сімнадцятий юнак і кожна шоста юнка (майже втричі частіше).

У зрілому ж юнацькому віці кількість дівчат з екстремально високим показником домінантності знижується майже втричі, за рахунок чого статева диференціація на даному рівні зникає.

Таблиця 10

**Статеводинамічні показники власної домінантності
у міжособистісній взаємодії**

Вік		15–21			15–17			18–21		
Стать		Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Екстремально низька	%	0,9	1,1	0,8	-	-	-	1,7	2,4	1,3
	\bar{x}	1,0	1	1,0	-	-	-	1,0	1,0	1,0
Низька	%	15,9	17,2	15,0	17,3	19,6	15,3	14,6	14,3	14,9
	\bar{x}	2,6	2,6	2,5	2,4	2,5	2,2	2,8	2,8	2,8
Середня	%	58,8	66,7	53,4	55,4	64,7	47,4	62,1	69,0	58,1
	\bar{x}	4,5	4,5	4,6	4,6	4,4	4,7	4,5	4,5	4,5
Висока	%	16,4	9,7	21,0	16,4	9,8	22,0	16,4	9,5	20,3
	\bar{x}	6,2	6,3	6,2	6,3	6,4	6,3	6,2	6,2	6,1
Екстремально висока	%	8,0	5,3	9,8	10,9	5,9	15,3	5,2	4,8	5,4
	\bar{x}	8,6	8,6	8,5	8,4	8,3	8,4	8,8	9,0	8,7

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Відтак була встановлена ще одна особливість поведінкового компоненту: у період юності у дівчат спостерігається більш інтенсивна динаміка домінантності, порівняно з хлопцями.

Загалом, як дозволило констатувати наше емпіричне дослідження, для сучасного юнацтва характерною є екоцентрична спрямованість екологічної свідомості в системі «Людина-Людина». В той же час впродовж даного вікового періоду спостерігаються суттєві зміни, які призводять до збільшення чисельності осіб з егоцентричною спрямованістю на фоні зменшення кількості досліджуваних, у яких виявлено антропоцентричну спрямованість.

Такі результати в цілому відповідають основним тенденціям екологічної свідомості сучасного суспільства: споживацька поведінка, використання природних ресурсів виключно задля забезпечення власних потреб, що проектується на площину соціальних контактів у вигляді авторитарної, домінантної, маніпулятивної поведінки щодо інших. Особливо яскраво дані процеси простежуються у мотиваційному, ціннісно-смысловому та поведінковому компонентах мікрорівня міжособистісної взаємодії юнаків. Егоцентричне відокремлення власного «Я», що нерідко розглядається у

протиставленні з іншими, знецінення інших, розбудова взаємодії з ними через призму власних інтересів призводить до емоційно складного процесу «фільтрації» найближчого соціального оточення і розглядається нами як прородній закономірний процес особистісного становлення і зростання.

1.4. Екологічне ставлення до себе як основа особистісного зростання

Динамічні трансформації сучасного суспільства актуалізують необхідність гармонізації стосунків в тріаді «Я – Інший – Природа». Основою гармонійних стосунків є розвинена екологічна самосвідомість особистості як утворення, що власне детермінує особистісне зростання через екологічне ставлення до себе, як до суб'єкта системи «Я – Світ» та відповідає за її саморегуляцію в межах позитивного функціонування в навколишньому середовищі. Зважаючи на це, важливим є вивчення екологізації ставлень особистості.

Сучасні дослідники послуговуються досить широкими дефініціями екологічної свідомості. Так, Р. Г. Падалка зазначає, що «екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного та штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексія відносно ролі та місця людини в біологічному, фізичному та хімічному світі, а також саморегуляція даного відображення» (Падалка, 2018, с. 6). Представники антропоцентричного підходу, розглядаючи особливості екологічної свідомості, до її опису також включають елементи самосвідомості: екологічна свідомість – «це знання і розуміння людиною своїх можливостей впливу на природу, визначення цілей такого впливу, оцінки варіантів передбачуваної поведінки в екосередовищі, врахування наслідків поведінки і *пізнання самого себе як однієї з підсистем екосистеми*» (Романова, 2003, с. 35).

К. А. Романова визначає екологічну свідомість як «систему етичних, когнітивних, естетичних, прагматичних *стосунків людини з природою та з самим собою*» (Романова, 2003). Основним значенням є «усвідомлення себе в Світі і Світу в собі» (Романова, 2002), що стосується явища самосвідомості, але через недостатню диференційованість понятійно-категоріального апарату екологічної психології відноситься до «екологічної свідомості» (Литвинчук, 2016).

О. В. Рудоміно-Дусятська та інші зазначають, що екологічна свідомість проявляється як «вищий рівень психічного відображення,